

การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ
A Study the Interpretation of Idappaccayatā in Buddhādāsa
Bhikkhu's Views

¹เสฐียร ทังทองมะดัน

Sathien Thangthongmadan

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

²สันติย์ ศรีนาค

sanit sinak

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Faculty of Humanities, Mahamakut Buddhist University

¹Corresponding author email: sathienthong@hotmail.com

Received: April 30, 2020; **Revised:** May 24, 2020; **Accepted:** May 30, 2020



บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ มีวัตถุประสงค์การศึกษาคือ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธานุศาสน และ 2) เพื่อศึกษาการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ จากการศึกษาพบว่า อิทัปปัจจยตา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธานุศาสน เป็นหลักคำสอนที่อธิบายเรื่องกฎกรรมชาติ ที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องความจริงและเรื่องของชีวิตหัวใจสำคัญของอิทัปปัจจยตา คือ การที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้เกิดขึ้น หรือเป็นสิ่งที่อธิบายความเกิดดับของสรรพสิ่ง พุทธทาสภิกขุตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาไว้ 2 ลักษณะคือ 1) ในลักษณะสังขธรรม คือมองว่า อิทัปปัจจยตา มีลักษณะเหมือนปฐมเหตุของสรรพสิ่ง สรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎเดียวกันคืออิทัปปัจจยตา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คืออิทัปปัจจยตาเป็นพระเจ้าในความหมายว่า เป็นต้นกำเนิด คอยควบคุมสรรพสิ่ง 2) ในลักษณะที่เป็นจริยธรรม คือมองว่าคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา สามารถนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ เน้นให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติชีวิตประจำวันเป็นสำคัญ

คำสำคัญ: การตีความ, อิทัปปัจจยตา, แนวคิดของท่านพุทธทาส

Abstract

This Article is to study of the interpretation of Idappaccayata according to Buddhadasa Bhikkhu's views. The objective of this Article is 1) the concept of Idappaccayata in Buddhism, and 2) the interpretation of Idappaccayata according to Buddhadasa Bhikkhu's views. The result from to study are found that Idappaccayata is the important teaching in Buddhism. It indicates about the law of nature concerning with the truth and life's truth. The important concept of Idappayata is when this happens, this will be happened. It is to explain the happening and the outage of everything. Idappayata is interoperated by Buddhadasa Bhikkhu in two ways: 1) In the truth facet: that is Idappayata is like the first cause of everything. Everything is under the law of Idappayata that is the God as the origins and controls everything. 2) in the Ethical facet: Idappayata can be practiced in the daily life. When the person understands this. They will understand the relation of the cause and condition. They understand that everything is relation.

Keywords: Interpretation, Idappayata, Buddhadasa's views

บทนำ

บรรดาพระธรรมเทศนามากมายของท่านพุทธทาสภิกขุ (พ.ศ.2449-2536) มหาสมณะผู้ทุ่มเทชีวิตสร้างสรรค์ผลงานด้านพระพุทธศาสนามากกว่าครึ่งศตวรรษ จนเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่พุทธศาสนิกชนภายในและภายนอกประเทศนั้น มีทั้งหนังสือที่เขียนเป็นความเรียงอย่างกระชับงดงาม และเป็นหนังสือบนธรรมาสัน อันเกิดจากการอัดเทปธรรมเทศนาแล้วถอดออกมาพิมพ์เผยแพร่ ล้วนเป็นอาหารทางปัญญาที่มากด้วยคุณค่า สร้างคุณูปการอันใหญ่หลวงทางด้านจิตวิญญาณ ความศรัทธาต่อศีลธรรม การปลูกฝังมนุษยธรรม และเสริมสร้างสติปัญญาในการแสวงหาความจริงแท้ของชีวิต งานชิ้นเอกที่ท่านพุทธทาสภิกขุศึกษารวบรวมจากพระไตรปิฎก และเชื่อมร้อยพระพุทธวจนะที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ มาเชื่อมโยงนัยเข้าไว้เป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายให้แจ่มแจ้งกระจ่างเป็น “แก่นปรัชญา” ของพุทธศาสนา เป็น “วิธีคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ของพระพุทธศาสนา” เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และเป็นกฎเหนือกฎทั้งปวงคือหลักธรรมที่ว่าด้วยเรื่อง “อิทัปปัจจยตา” ดังนั้น ในบทความนี้ ผู้เขียนจะได้ศึกษาในประเด็นเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา และการตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา

อิทัปปัจจยตา เป็นหลักธรรมที่พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญอย่างยิ่ง ในบันปลายของชีวิต ท่านจะเทศนาเรื่องนี้อย่างจริงจัง ในการสนทนาธรรมกับปัญญาชนทั้งไทยและเทศและนักบวชในศาสนาอื่น พุทธทาสภิกขุปรารภให้นักคตินักเขียนหรือนักวิชาการเรียนรู้หลักอิทัปปัจจยตา และท่านได้ใช้หลักอิทัปปัจจยตาเป็นธรรมหรือสื่อในการสมานความคิดเข้ากับหลักธรรมของศาสนาอื่น ๆ พุทธทาสภิกขุ เน้นอยู่เสมอว่า พุทธบริษัทจะต้องเรียนรู้หลักอิทัปปัจจยตาและกล่าวถึงค่านี้อยู่ ในฐานะเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะอิทัปปัจจยตา เป็นทั้งวิธีคิดและหลักปรัชญาที่นำไปสู่การบรรลุธรรมได้

กฎอิทัปปัจจยตา ถือเป็นหัวใจปฏิจจสมุปบาท มีใจความดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 16 ข้อที่ 41 หน้าที่ 86)

อิทัปปัจจยตา คือคำย่อของเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยมีใจความแต่เพียงว่า "เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ย่อมเกิดขึ้น" ตลอดถึงปฏิปกขนัยที่กลับกันอยู่ด้วยในตัว คือว่า "ถ้าไม่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น" จะกล่าวในรูปของปฏิจจสมุปบาท ก็กล่าวยืดยาวโดยขยายออกไป ตั้งแต่อดีตชาติเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร,สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ กระทั่งชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขารมณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส, พร้อมทั้งฝ่ายดับ ที่ว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ กระทั่งเพราะชาติดับ ขารมณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสจึงดับ, ดังนี้

ความสำคัญของเรื่องนี้ ที่สังเกตได้จากพระพุทธานุสสติทั้งสี่ ก็คือมุ่งหมายจะขจัดความเห็นผิด สำคัญผิดว่ามีตัวตน สัตว์บุคคล ตามที่คนเรารู้สึกกันได้เองตามสัญชาตญาณ, หรือที่ยิ่งไปกว่านั้น อีกก็คือมุ่งแสดงให้เห็นว่า ไม่มีดี ไม่มีชั่ว, ไม่มีบุญ ไม่มีบาป, ไม่มีการได้ ไม่มีการเสีย, และอื่น ๆ ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม, เพราะนั่นมนุษย์บัญญัติขึ้นเอง ตามความรู้สึกของมนุษย์; โดยที่แท้แล้ว ทั้งหมดทุก ๆ คู่ ล้วนเป็นเพียงกระแสแห่ง อิทัปปัจจยตา เสมอกันหมด, แม้ที่สุดแต่ปัญหาที่ว่า คนตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด ก็จะหมดไปทันที ถ้าเขาเข้าใจเรื่องอิทัปปัจจยตา : ไม่มีคน, ไม่มีการตาย, ไม่มี การเกิด, เป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา, แล้วก็ไปสมมติ หรือบัญญัติ เอาว่าระยะนั้น เรียกชื่ออย่างนั้น ๆ, แล้วก็รู้สึกยึดมั่นถือมั่น จนรู้สึก รัก โกรธ เกลียด กลัว เสรำ ฯลฯ หรืออื่น ๆ อีกมากมายไปตามความเขลา ของบุคคลผู้ยังไม่รู้เรื่อง อิทัปปัจจยตา นี่เท่านั้น

อิทัปปัจจยตา สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยของอีกสิ่งหนึ่ง เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดตาม เมื่อสิ่งนั้นดับอีกสิ่งหนึ่งจึงดับไปด้วย ปัจจัยหมายถึง เครื่องสนับสนุน เช่น เสาเป็นปัจจัยของหลังคา ถ้าไม่มีเสา หลังคาที่อยู่ไม่ได้ ถ้าไม่มีหลังคา เสาก็ไม่มีประโยชน์ ทั้งเสาและหลังคาเป็นปัจจัยของกันและกันสรรพสิ่งล้วนเกิดจากการที่ปัจจัยมารวมกัน ชีวิตเกิดจากการมา

ประชุมของชั้นห้า องค์ประกอบของชั้นห้าต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ถ้าขาดสิ่งหนึ่ง ทำให้ชีวิตดับไป เรื่องของ อิทัปปัจจยตา สามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ของการเกิดและดับของสรรพสิ่งได้อย่างดี แม้แต่สิ่งที่เห็นอยู่ทั่วไปในทางโลกและทางธรรม เป็นหัวใจสำคัญในการสร้างและให้กำเนิดสรรพสิ่ง ที่ผู้สนใจอยากเป็นผู้สร้างสรรค์ทางโลกและทางธรรมควรทำความเข้าใจให้ดี เพราะเหตุดังนี้ พุทธทาสภิกขุจึงได้อธิบายหลักคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในแง่มุมต่าง ๆ หรือเป็นการตีความในแง่มุมต่าง ๆ จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า พุทธทาสภิกขุ ได้ตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาไว้อย่างไรบ้าง

อิทัปปัจจยตา (หรือปฏิจจสมุปบาท) เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นหลักคำสอนที่อธิบายเรื่องกฎธรรมชาติ ที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องความจริงและเรื่องของชีวิตได้เป็นอย่างดี หัวใจสำคัญของอิทัปปัจจยตา คือ การที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้เกิดขึ้น หรือเป็นสิ่งที่อธิบายความเกิดดับของสรรพสิ่ง พูดอีกนัยหนึ่ง สรรพสิ่งคืออิทัปปัจจยตา ในความหมายว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แบบอิงอาศัยกันและกัน คำว่า สรรพสิ่ง ในทางพุทธปรัชญา ครอบคลุมถึงเรื่องธรรมชาติ และกฎธรรมชาติ เมื่อกล่าวถึงกฎธรรมชาติ (วัชระ งามจิตรเจริญ, 2545: 41-42) จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่า สิ่งทั้งปวงล้วนเป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติหรือเป็นไปตามธรรมชาติ (Natural thing) ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างพระเจ้าหรืออัตตา ทุกสิ่งทุกอย่างต้องดำเนินตามวิถีทางของธรรมชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ วิถีทางธรรมชาติดังกล่าวก็คือลักษณะหรือสภาวะที่เกิดขึ้นแก่สิ่งทั้งหลายในธรรมชาติประจำจนเป็นเหมือน “ระเบียบ” หรือ “กฎ” ที่สิ่งทั้งหลายจะต้องทำตามอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กฎธรรมชาติหรือธรรมนิยามหมายถึงระเบียบหรือกฎที่ปรากฏในธรรมชาตินั้นนั่นเอง กฎธรรมชาติจึงไม่ได้หมายถึง “สิ่ง” หรือ “สิ่งนามธรรม” (abstract entity) บางอย่างที่มาคอยควบคุมบังคับให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามที่สิ่งนั้นต้องการ และไม่ใช่กฎที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ทรงมหิธานุภาพนามาบังคับใช้กับสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ กฎธรรมชาติจึงไม่ใช่สิ่งอื่นใดนอกจากลักษณะหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นประจำในธรรมชาติอย่างสม่ำเสมอ ที่เรียกว่ามีภาวะเอกรูป (uniformity) เหมือนกับกฎแรงโน้มถ่วง (Law of gravity) ของนิวตันที่ “ค้นพบ” จากการสังเกตปรากฏการณ์ธรรมชาติ ในทางทฤษฎี กฎเหล่านี้จึงเป็นทฤษฎีหรือความคิดที่มนุษย์สร้างขึ้นมาอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ ที่ว่ากฎธรรมชาติหมายถึงลักษณะหรือสภาวะที่มีประจำในสิ่งทั้งปวง ไม่ใช่ “สิ่ง” บางสิ่งที่มาคอยควบคุมบังคับสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปอย่าง ที่สิ่งนั้นต้องการนั้น เพราะพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่า “สิ่ง” ทั้งปวงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยที่เรียกว่า “สังขตธรรม” ส่วน “อสังขตธรรม” ที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยมีเพียงอย่างเดียวคือพระนิพพาน เพราะพระพุทธเจ้าตรัสไว้ชัดเจนในอสังขตสูตรว่า *อสังขตธรรมคือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ*

(พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 18 ข้อที่ 377 หน้าที่ 453) และในคัมภีร์กถาวัตถุของอภิธรรมปิฎกก็ยืนยันความคิดที่ว่าอสังขตธรรมมีพระนิพพานเพียงอย่างเดียว ถ้ากฎเหล่านี้เป็น “สิ่ง” สิ่งหนึ่ง สิ่งนั้นก็ต้องเป็นอสังขตธรรมอีกชนิดหนึ่ง เพราะกฎเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง (ถ้าเปลี่ยนแปลงได้ก็ไม่ใช่อสังขตธรรม) ซึ่งจะขัดกับทัศนะกระแสหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท และคำว่า “ไตรลักษณ์” หรือ “สามัญญลักษณะ” ที่เป็นคำเรียกกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้คำว่า “ลักษณะ” ซึ่งแสดงว่า กฎธรรมชาตินี้ไม่ใช่ “สิ่ง” สิ่งหนึ่ง แต่เป็นลักษณะหรือสภาวะที่ปรากฏในสังขตธรรมทั้งหลาย

ความหมายของอิทัปปัจจยตา

มีข้อที่พึงทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนว่า เท่าที่พบในพระไตรปิฎก อิทัปปัจจยตา มักจะอยู่ในรูปของไวยากรณ์ของปฏิจจสมุปบาท คือเป็นคำที่ใช้แทนกัน อิทัปปัจจยตา มีความหมายว่า การที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยจึงมีสิ่งนี้ มาจากคำ 3 คำคือ อิธ แปลว่า นี่ ปัจจย แปลว่า ปัจจัย และ ตา ปัจจัย ในภาวัตถิต ใช้ในความหมายว่า ความเป็น (ภาวนาม) เมื่อมารวมกัน จึงมีความหมายว่า ความที่มีสิ่งเป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้ คำว่า “อิทัปปัจจยตา” แปลตามศัพท์ว่า “ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย” มาจากการผสมกันของคำว่า “อิธ” (สิ่ง) นี้ คำว่า “ปัจจย” ที่แปลว่า “ปัจจัย” และคำว่า “ตา” ซึ่งเป็นศัพท์ประเภทปัจจัยที่ใช้แทนคำว่า “ภาวะ” ที่แปลว่า “ความมี” หรือ “ความเป็น” เมื่อรวมกันจึงหมายถึงภาวะหรืออาการที่สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยของอีกสิ่งหนึ่ง นั่นก็คือสิ่งหนึ่งเป็น “เหตุ” ของอีกสิ่งหนึ่งที่เป็น “ผล” เหมือนบิดามารดาเป็นเหตุให้เกิดผลคือบุตร บุตรไม่ได้เป็นเหตุให้เกิดมารดา บิดา หรือเหมือนออกซิเจน ความร้อน และเชื้อเพลิงทำให้เกิดไฟ ไฟไม่ใช่เหตุเกิดของออกซิเจน ความร้อน และเชื้อเพลิง ดังนั้น อิทัปปัจจยตาจึงหมายถึงความเป็นเหตุและผลแบบสิ่งหนึ่งอาศัยสิ่งหนึ่ง จัดเป็นความสัมพันธ์แบบทางเดียว ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบสองทางอย่าง ความสัมพันธ์แบบของอิทัปปัจจยตาก็สามารถรวมลงในความสัมพันธ์แบบปฏิจจสมุปบาทได้ เพราะความสัมพันธ์แบบทางเดียวนี้อาจเกิดขึ้นในรูปแบบของวัฏจักรคือหมุนวนสลับกันเป็นเหตุและผลซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของความสัมพันธ์แบบปฏิจจสมุปบาท ดังนั้น คำว่า “ปฏิจจสมุปบาท” จึงควรจะครอบคลุมความหมายและลักษณะของความเป็นเหตุและผลหรือความสัมพันธ์ในด้านเป็นเหตุและผลมากกว่าคำว่า “อิทัปปัจจยตา” (วิษระ งามจิตฺตเจริญ, 2545: 44-46)

เมื่อว่าตามหลักการแล้ว จะเห็นได้ว่า อิทัปปัจจยตา คือความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย หมายถึงเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม เมื่อสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีสิ่งนี้มีสิ่งนี้ก็มีตาม ก็คืออวิชชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายความว่าเมื่ออวิชชามีสังขารก็มีตาม เมื่อสังขารมีวิญญานก็มีตาม เมื่อวิญญานมี นามรูปก็มีตาม เมื่อนามรูปมี สฬายตนะก็มีตาม เมื่อสฬายตนะมี ผัสสะก็มีตาม เมื่อผัสสะมี เวทนาก็มีตาม เมื่อเวทนามี ตัณหาก็มียตาม เมื่อตัณหากมี อุปาทานก็

มีตาม เมื่ออุปาทานมี ภพก็มีตาม เมื่อภพมีชาติก็มีตาม เมื่อชาติมีชรามรณะก็มีตาม เมื่อชรามรณะมีโสกะปริเทวะทุกข์โศกนันทอุปายาสก็มีตามด้วย

การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ

เรื่องอิทัปปัจจยตาที่ผู้เขียนนำมาศึกษานี้ เป็นหนังสือรวมคำบรรยายเรื่องอิทัปปัจจยตาที่หลวงพ่อฟุทธทาสได้บรรยายไว้ติดต่อกัน 13 ตอน ระหว่างวันที่ 1 มกราคม 2515 ถึง 25 มีนาคม 2515 พูดถึงเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ฐานะของอิทัปปัจจยตาไม่ว่าจะกล่าวถึงที่ฐานะก็ตาม ก็จะรวมลงอยู่ในฐานะ 2 อย่างเท่านั้นคือ ในฐานะเป็นคำบรรยายที่เป็นกลาง ๆ (มีขณธรรมเทศนา) และในฐานะเป็นธรรมบรรยายเรื่องของอนัตตา ฐานะทั้ง 2 นี้ หากกล่าวขยายต่อไปก็จะได้ 4 ประเด็นคือ (1) อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องธรรมชาติ (2) อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องกฎธรรมชาติ (3) อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายเรื่องหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ (4) อิทัปปัจจยตา ในฐานะเป็นคำอธิบายผลที่เกิดจากการปฏิบัติหน้าที่ ในหนังสือเรื่องอิทัปปัจจยตา พุทธทาสภิกขุได้ตีความอิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ 13 ฐานะ ซึ่งมีรายละเอียดพอจะนำมากล่าวเป็นบางส่วนได้ ดังนี้

1. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพุทธพจน์ที่ถูกมองข้าม การตีความในประเด็นนี้ เพื่อต้องการตอบปัญหาว่า หลักคำสอนเรื่องใดที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุมองว่าหัวใจของพระพุทธศาสนาก็คืออิทัปปัจจยตา เพราะมองว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น ในความหมายว่าต่างอิงอาศัยหรือเป็นปัจจัยแก่กันและกันทั้งสิ้น แต่เรื่องนี้ไม่ค่อยมีใครได้พูดถึง (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 8) ไปพูดถึงเฉพาะเรื่องอื่น ๆ อย่างที่เรามักจะได้ยินประเด็นคำถามว่า อะไรคือหัวใจของพระพุทธศาสนา บางท่านก็บอกว่า อริยสัจ 4 บางท่านก็ไตรลักษณ์หรือโอวาทปาฏิโมกข์ และอริยมรรคมีองค์ 8 หลักธรรมเหล่านี้ พุทธทาสภิกขุมองว่า ล้วนแต่มีลักษณะของอิทัปปัจจยตาทั้งสิ้น

ตามที่กล่าวมาตั้งแต่แรกแล้วว่า อิทัปปัจจยตา มีภูมิตั้งอยู่ ๓ อย่าง คือ ๑. เพราะมีสิ่งนี้ จึงมีสิ่งนี้ ถ้าเราเอาแนวคิดนี้ไปจับหลักธรรมหลาย ๆ หมวด จะเห็นว่า มีลักษณะการอิงอาศัยกัน หรือเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันทั้งสิ้น การอิงอาศัยกันนี้ มองได้ทั้งในแง่ของเหตุผล หรือสายเกิดกับสายดับ อย่างเช่นไตรลักษณ์ก็มีลักษณะเป็นเหตุผลของกันคือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ถ้าวิเคราะห์ตามแนวอิทัปปัจจยตาจะเห็นว่า อนิจจัง เป็นเหตุ ทุกข์เป็นผล (ของอนิจจัง) และ เป็นเหตุของอนัตตา ๆ เป็นผล หรือเป็นบทสรุป หรืออริยสัจ 4 ก็แบ่งเป็น 2 สาย คือสายเกิดกับสายดับคือ ทุกข์ กับ นิโรธ เป็นผล สมุทัย กับมรรค เป็นเหตุ แม้กระทั่งเรื่องโอวาทปาฏิโมกข์ พุทธทาสภิกขุก็มองว่าไม่ใช่หัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะการสอนให้เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์ ศาสนาไหน ๆ ก็สอนกันทั้งนั้น โอวาทปาฏิโมกข์ของ

พุทธศาสนาจะแตกต่างจากคำสอนในศาสนาอื่นก็ต่อเมื่อ สอนให้ทำจิตใจให้สะอาด ให้รู้แจ้งในเรื่องอิทัปปัจจยตาเท่านั้น จึงจะประเสริฐบริสุทธิ์จากกิเลส (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 10) แต่ก็ยังอยู่ในขอบเขตของอิทัปปัจจยตา อยู่นั่นเอง

นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุ ยังมองว่าอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณา หลังจากตรัสรู้ เป็นคำที่พระองค์นำมาเล่นเล่นเวลาอยู่ว่าง ๆ คล้าย ๆ กับบทเพลงที่ร้องเล่นเมื่อสบายอารมณ์ ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ตอนเสวยวิมุตติสุข ดังนี้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 1 หน้า 1-2)

โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า แรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ คงไม้โพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในอุรุเวลาประเทศ. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งด้วยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุข ณ คงไม้โพธิพฤกษ์ตลอด 7 วัน และทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาทเป็นอนุโลม และปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี ว่าดังนี้

ปฏิจจสมุปบาท อนุโลม

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิด ด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปบาท ปฏิโลม

อนึ่ง เพราะอวิชชาอันนั้นแหละดับโดยไม่เหลือด้วยมรรคคือวิราคะ สังขาร จึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับ ด้วยประการฉะนี้

อิทัปปัจจยตา ที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุมองว่า เพราะมีความหมายครอบคลุมคำว่า “ธรรม” ทั้ง 4 ความหมายคือ ตัวธรรมชาตีก็คือ อิทัปปัจจยตา กฎเกณฑ์ของธรรมชาตทั้งหมด ก็คือ กฎอิทัปปัจจยตา หน้าที่ของมนุษย์ที่จะพึงปฏิบัติต่อกฎเกณฑ์นั้น ก็คืออิทัปปัจจยตา ผลที่มนุษย์จะได้รับออกมาเป็นมรรค ผล นิพพาน ก็คืออิทัปปัจจยตา ฉะนั้น ธรรมทั้งปวงก็คืออิทัปปัจจยตา ไม่ควรยึดมั่นโดยความเป็นตัวกูของกู ธรรม

ทั้งหลายทั้งปวง เป็นอิทัปปัจจยตา อย่าพึงยึดถือว่าเป็นตัวเราหรือของเรา นี่คือหัวใจของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 28)

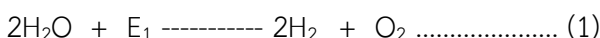
2. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นศาสตร์หรือวิชาของโลก ดังได้กล่าวมาแล้วว่า อิทัปปัจจยตา มีกฎว่า *เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับ*

จากคำกล่าวนี้ ทำให้เรามองเห็น ศาสตร์หรือวิชาการทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นตามหลักนี้ทั้งสิ้น พุทธทาสภิกขุ ยกตัวอย่างง่าย ๆ ว่า แม่ครัวเข้าไปในครัว แล้วก็หยิบไม้ฟันมาตีไฟที่เตา แล้วไฟมันก็ลุกขึ้น แล้วนำเอาหม้อข้าวที่ใส่ข้าวสารที่ล้างแล้ว ตั้งบนไฟ เมื่ออยู่ครู่หนึ่ง น้ำก็เดือด เม็ดข้าวก็อ่อนพอที่จะเขี่ยน้ำได้ แล้วในที่สุด ก็เป็นข้าวสุก แล้วก็ตักเอามาทกินได้ นี่ขอให้ศึกษาดูว่า มันเป็นอิทัปปัจจยตา ทางรูปธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 33)

วิชาการแขนงต่าง ๆ เกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ทั้งหลายสนใจปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้น แล้วก็ตั้งคำถามขึ้นโดยอยู่ในกรอบของ What, How, Why กล่าวคือ สิ่งนั้นคืออะไร ? เกิดขึ้นได้อย่างไร ? และ ทำไมจึงเป็นอย่างนั้น ? ความสงสัยเหล่านี้ นำไปสู่การค้นคว้าหาคำตอบ จนกระทั่งได้คำตอบขึ้นมา คำตอบที่ได้มา สามารถตอบคำถามทั้ง 3 ประเด็นได้ชัดเจน และจบไปเป็นเรื่อง ๆ จึงกลายเป็นศาสตร์แขนงต่าง ๆ เมื่อเป็นศาสตร์แขนงต่าง ๆ แล้ว มนุษย์จึงศึกษาศาสตร์เหล่านั้น ในฐานะที่เป็นวิชาการแขนงต่าง ๆ การจัดแขนงวิชาต่าง ๆ จัดได้หลายรูปแบบ เช่น

จัดแบบ 3 กลุ่มคือ 1) กลุ่มวิชาวิทยาศาสตร์ 2) กลุ่มวิชามนุษยศาสตร์ 3) กลุ่มวิชาศิลปะศาสตร์ เมื่อกล่าวเฉพาะในกลุ่มวิชาวิทยาศาสตร์ ยังแบ่งย่อยได้เป็น 3 หมวดคือ 1) วิทยาศาสตร์กายภาพ ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิต ในรูปของพลังงาน แสง สี เสียง ความร้อน เป็นต้น 2) วิทยาศาสตร์ชีวภาพ ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต และพันธุกรรม เรื่องพืช สัตว์ และมนุษย์ 3) วิชาวิทยาศาสตร์สังคม ศึกษาเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคม ที่เกิดขึ้นโดยมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เช่น วิชาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยาสังคม ทักษะวิทยา เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ เป็นต้น ดังจะยกตัวอย่างเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์กายภาพ เกี่ยวกับวิชาเคมี เช่น

พลังงานที่เซลล์นำมาใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ได้มาจากพลังงานเคมี ดังสมการต่อไปนี้



E₁ หมายถึง พลังงานไฟฟ้าที่เข้าร่วมในปฏิกิริยาเคมี ซึ่งจะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างอะตอมของไฮโดรเจนกับอะตอมของออกซิเจนสลายไป ทำให้โมเลกุลของน้ำแปรสภาพเป็นโมเลกุลของไฮโดรเจนและออกซิเจน นักเคมีเรียกพลังงานที่ใช้ในการสลายพันธะเคมีว่า พลังงานพันธะ (bound energy) (กระทรวงศึกษาธิการ, 2535: 17)

จากตัวอย่างวิชาเคมีที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์อันนี้แหละ ที่อยู่ในรูปของอิทัปปัจจยตา ดังนั้น จึงพอจะกล่าวได้ว่า ไม่ว่ากฎเกณฑ์อะไร วิชาความรู้หรือศาสตร์ใดในโลก ล้วนแต่เป็นไปตามกฎแห่งอิทัปปัจจยตาทั้งนั้น มนุษย์จึงเอามาใช้เป็นประโยชน์ คิอะไร ทำอะไร สร้างอะไรได้ตามความมุ่งหมาย (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 62)

3. อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นตัวเราในทุกความหมายในทุกอิริยาบถ การตีความอิทัปปัจจยตาในประเด็นนี้ เน้นไปที่ตัวของมนุษย์ ว่ามีความเกี่ยวข้องกับการเป็นอิทัปปัจจยตาอย่างไรบ้าง โดยเอาตัวของเราเป็นตัวตั้ง แล้วเอากฎอิทัปปัจจยตามาจับ หากกล่าวถึงกฎอิทัปปัจจยตาแล้ว พุทธทาสภิกขุ มองว่าอิทัปปัจจยตามี 3 นัยคือ

นัยที่ 1 อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎ เป็นกฎของทุกสิ่ง หรือของธรรมชาติทุกอย่าง กฎนี้เป็นสิ่งที่ตายตัว เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในสรรพสิ่ง สรรพสิ่งจะมีกฎประจำที่แน่นอนตายตัว

นัยที่ 2 อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นไปตามกฎ กิริยาอาการ สภาวะลักษณะ อะไรก็ตามที่มันกำลังดำเนินไปตามกฎของสิ่งนั้น ๆ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีลักษณะเป็นสาเหตุหรือมีปัจจัยปรุงแต่ง ผลักไสให้เป็นไป กล่าวสรุปก็คือสังขธรรมทั้งหลายนั่นเอง

นัยที่ 3 อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นผล สิ่งที่เป็นผลคือสิ่งที่มนุษย์ต้องการ หรือว่าเป็นสิ่งที่กระทบกระทั่งมนุษย์มากที่สุด เป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ทั้งสุขทั้งทุกข์ต่างก็กระทบมนุษย์ไปคนละอย่าง ให้ความรู้สึกคนละแบบ ผลเหล่านี้ก็เรียกว่ามีเหตุมีปัจจัย ปรุงแต่ง จึงมีลักษณะเป็นสังขตะด้วยเช่นกัน (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 62-64)

นัยของอิทัปปัจจยตาทั้ง 3 นัยนี้ มองได้เป็น 2 ส่วนคือ ส่วนที่เป็นเหตุ กับส่วนที่เป็นผล กล่าวได้ว่า การแบ่งนัยออกเป็น 3 นัยนี้ เพื่อใช้อธิบาย “ตัวเรา” ว่ามีลักษณะเป็นอิทัปปัจจยตา โดยเขียนเป็นตรรกศาสตร์ได้ ดังนี้

สรรพสิ่ง เป็นอิทัปปัจจยตา

“ตัวเรา” เป็นสรรพสิ่ง

เพราะฉะนั้น ตัวเรา จึงเป็นอิทัปปัจจยตา

เป็นการมองว่า นัยที่ 1 เป็นกฎใหญ่ที่คอยควบคุมสรรพสิ่ง นัยที่ 2 แสดงตัวของนัยที่ 1 และนัยที่ 3 เป็นผลของนัยที่ 2 อธิบายความว่า กฎใหญ่ที่ว่านี้คือกฎอิทัปปัจจยตา กฎนี้ไม่มีใครสร้าง คล้ายกับเป็นปฐมเหตุของกฎทั้งหลาย สรรพสิ่งต้องอยู่ภายใต้กฎนี้ พอกล่าวถึงนัยที่ 2 พุทธถึงการดำเนินงานของกฎนัยที่ 1 พอพูดถึงนัยที่ 3 ก็สะท้อนให้เห็นความเป็นผล ที่เกิดจากการทำงานของนัยที่ 1

การตีความนัยนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ “ตัวเรา” อยู่ 3 เรื่องดังจะยกมาเป็นตัวอย่างสัก 1 เรื่องคือ

เรื่องการเกิด (ชาติ) ซึ่งท่านแบ่งเป็น 2 อย่างคือการเกิดทางกาย หรือทางรูปธรรม การเกิดลักษณะนี้ จะต้องอาศัยเหตุปัจจัย หรือองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดคือ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และมีสัตว์มาปฏิสนธิ หากพร้อมมูลทั้ง 3 อย่างนี้ การเกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดมีขึ้น การเกิดอย่างที่สองคือการเกิดทางนามธรรมหรือทางจิตใจ การเกิดการชนิดหลังนี้กล่าวถึงการเกิดของจิตที่ไปยึดเหนี่ยวอารมณ์ที่เรียกว่า “กามคุณ 5” คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เมื่อมีการกระทบ (ผัสสะ) ก็จะเกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ยึดมั่น จนเกิด ตัวกูของกู กลายเป็นวงจรของความทุกข์และความสุข ดังนั้น การเกิดชนิดที่สองจึงหมายถึงเอาเอาอาการที่เกิดกับจิต การจะเกิดได้ต้องผ่านกระบวนการของผัสสะ --- เวทนา --- ตัณหา --- อุปาทาน เป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันอยู่อย่างนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 69-70)

4. อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นพระเจ้า อิทัปปัจจยตาในฐานะพระเจ้านี้ เป็นการตีความตามแนวคิดของศาสนาอื่น เอาเรื่องพระเจ้ามาเป็นตัวตั้ง แล้วเอาเรื่องลักษณะของอิทัปปัจจยตาไปตีความว่าคือพระเจ้า พระเจ้าในความหมายของศาสนากลุ่มเทวนิยม หมายถึงผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครสร้าง เป็นอมตะ อยู่เหนือกาลเวลา เหนือทุกอย่าง ไม่มีลักษณะที่ใครจะพูดได้ว่าเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เหนือการวิพากษ์วิจารณ์ด้วยโลกียภาษา และมีหน้าที่สำคัญ 3 ประการคือ เป็นต้นกำเนิดของทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระเจ้าไม่ได้เป็นต้นกำเนิดของใครหรือของสิ่งใด คอยควบคุมสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามอำนาจของพระองค์ และคอยเลิกล้างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงให้หมดไปเสีย (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 99-100) หากมองโดยใช้กรอบหน้าที่ของพระเจ้าแล้ว อิทัปปัจจยตา ก็เป็นเหมือนพระเจ้าในกลุ่มเทวนิยมทั้งหลาย เพราะอิทัปปัจจยตาเป็นทั้งตัวกฎธรรมชาติ ที่เป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง คอยควบคุมสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ และคอยเปลี่ยนแปลงเลิกล้างสรรพสิ่งให้เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป หรือเสื่อมสลายไปตามหลักของเหตุผลต่างกันแต่เพียงว่า พระเจ้าคืออิทัปปัจจยตาสามารถอธิบายได้ วิพากษ์วิจารณ์ได้ด้วยหลักเหตุผล

5. อิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา การตีความในทัศนะนี้ มุ่งเน้นอธิบายการเกิดขึ้นและการปฏิบัติ พระรัตนตรัยคือแก้วอันประเสริฐ 3 ประการคือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ การจัดลำดับแบบนี้ ยึดเอาตามการค้นพบเป็นหลัก คือพระพุทธเจ้า ค้นพบพระธรรม แล้วนำพระธรรมมาสั่งสอนแก่พระสงฆ์ จึงเกิดพระสงฆ์ขึ้นมา พุทธทาสภิกขุมองพระรัตนตรัยว่า พระธรรมเป็นสิ่งแรกที่ต้องนึกถึง พระธรรมนี้ควรจะต้องถือว่าเป็นปฐมเหตุ ศาสนาทุกศาสนาล้วนมีปัญหาเรื่องปฐมเหตุ อะไรเป็นปฐมเหตุที่ทำให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเกิดขึ้นและเป็นไป ศาสนาอื่นเชื่อว่าพระเจ้าเป็นปฐมเหตุ พวกเราก็มองว่ามีพระธรรม มีธรรมเป็นปฐมเหตุ ถ้อยคำในพระไตรปิฎกก็มีว่า *ธรรมะมีอยู่ก่อนแล้ว* (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 209-210)

พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลคนหนึ่งทีค้นพบธรรมธาตุหรือหลักความจริงที่มีอยู่ก่อน พุทธะจึงเป็นต้นเหตุอีกอันหนึ่ง ซึ่งทำให้ธรรมหรือพระธรรมปรากฏออกมา พระธรรมไม่ปรากฏแก่

จิตใจของมนุษย์ ทั้งที่มีอยู่ในที่ทั่วไป หรือในตัวบุคคลนั่นเอง แต่พระธรรมนั้นยังไม่ปรากฏแก่จิตใจของมนุษย์ จนกว่าจะเกิดบุคคลชนิดที่เรียกว่าพระเจ้า เป็นพระพุทธเจ้าก็เพราะพระธรรม เพราะรู้ธรรม ครั้นรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ทำให้ธรรมนี้ปรากฏ พระพุทธเจ้าเป็นเหตุให้พระธรรมปรากฏขึ้นมาในโลก ปรากฏขึ้นในโลก แล้วก็แพร่หลายไปในโลก แล้วทำให้มีประโยชน์เกิดขึ้นแก่โลก เพราะการที่ธรรมมีอยู่ในโลก ประโยชน์ที่เกิดจากการมีพระสงฆ์เกิดขึ้นในโลก คือโลกเต็มไปด้วยประโยชน์ที่สูงที่สุด จนกระทั่งเกิดพระสงฆ์ ถ้าไม่มีพระพุทธเจ้าก็ไม่มีพระสงฆ์... แต่ว่าถ้าไม่มีพระพุทธเจ้า พระธรรมก็ไม่ปรากฏแก่จิตใจของมนุษย์ธรรมดา (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 212)

สรุปความว่า การเกิดพระรัตนตรัย ต่างมีความสัมพันธ์กัน ดังนี้ พระพุทธเจ้า ค้นพบพระธรรม แล้วนำพระธรรมมาสั่งสอนชาวโลก จนกระทั่งเกิดพระสงฆ์ กระบวนการความสัมพันธ์เช่นนี้ อยู่ในรูปของอิทัปปัจจยตา

ส่วนเรื่องไตรสิกขา ต่างก็มีความสัมพันธ์กันแบบอิงอาศัยกันและกัน กล่าวคือ ศีล เป็นความเป็นอยู่อย่างถูกต้อง ทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม สมบัติคือความมีจิตใจที่อบรมดีแล้ว คือมีสมรรถภาพแล้วก็จะมีความสุขตามธรรมชาติ ผลที่ได้จากสมบัตินี้คือใจที่มีสมรรถภาพและมีความสุข จากนั้นก็จะทำให้มีปัญญา ความรอบรู้ เข้าใจในสิ่งที่ควรรู้ ในที่นี้ก็คือการรู้เรื่องอิทัปปัจจยตา ความสัมพันธ์กันของไตรสิกขาในรูปของอิทัปปัจจยตา จะเห็นได้จากการคำบอกอนุสาสนีในการอุปสมบทคือ

ตถ สิลปริภาวโต สมาธิ มหปผลโ มหานิสสั สมาธิปริภาวตา ปญญา มหปผลา โหติ มหานิสสา ปญญาปริภาวโต จิตตัม สมมเทว อาสเวหิ วิมุจติ เสยยถิทํ. กามาสวา ภวาสวา อวิชชาสวา...¹

ในไตรสิกขานั้น สมาธิ อันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มากจิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ...

ที่กล่าวมานี้ เป็นบางส่วนของ การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุตามที่กล่าวมาแล้ว และยกตัวอย่างการตีความอิทัปปัจจยตาในฐานะต่าง ๆ เราจะมองเห็นว่า การตีความของพุทธทาสภิกขุเรื่องอิทัปปัจจยตา มีสูตรคือ 2-4-2 เนื่องจากว่าคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นคำสอนที่ลึกซึ้งและยากแก่การทำความเข้าใจ เพราะเป็นการอธิบายในแง่วิชาการล้วน ๆ แต่พุทธทาสภิกขุสามารถ

¹ อ้างใน ธ.ธรรมศรี. พุทธมนต์พิธี. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, มปป.), หน้า 218.

อธิบายตีความให้ออกมาในรูปของการนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ด้วย สูตรการตีความของพุทธทาส มีสูตร ดังนี้

2 = หมายความว่า อิทัปปัจจยตา มีฐานะ 2 อย่างคือ เป็นปรัชญา เป็นศาสนาหรือศีลธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “...อิทัปปัจจยตานี้ เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติจนถึงที่สุด ยังเป็นการศึกษาให้เข้าใจอยู่ เรื่องนี้ก็จะปรากฏเป็นเรื่องปรัชญา, ครั้นปฏิบัติจนควบคุมสติได้ รู้เท่าทัน ไม่เกิดกิเลสได้ถึงกับเป็นพระอรหันต์แล้วก็หมดความเป็นปรัชญา มาในรูปของศาสนาหรือการปฏิบัติในศาสนาเท่านั้นเอง และยังแถม อาจจะลดลงมาอยู่ในรูปของการปฏิบัติขั้นศีลธรรม ก็ยังได้ กล่าวคือการมีสติไม่พลอเมื่อตาเห็นรูปเป็นต้นไม่หลงรักหลงเกลียดในรูปที่เห็นนั้น ของบุคคลผู้รักษาอินทรีย์สังวรเป็นต้นนั่นเอง ชาวตะวันตกศึกษากันแต่ในแง่ของปรัชญาไม่ศึกษาในแง่ที่จะปฏิบัติได้ จึงไม่เข้าถึงตัวพระพุทธรศาสนา เข้าถึงตัวพุทธปรัชญา...” (พุทธทาสภิกขุ, 2544: 26) การตีความอิทัปปัจจยตาในเชิงปรัชญา เช่น อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นพระเจ้า (อภิปรัชญา) เพราะกล่าวถึงเรื่องความจริงหรืออิทัปปัจจยตาในฐานะพระรัตนตรัยและไตรสิกขา (จริยศาสตร์) เป็นต้น หรือการตีความในส่วนที่เกี่ยวกับพระพุทธรศาสนา เช่น ในฐานะที่เป็นพุทธพจน์ที่ถูกมองข้าม

4 = หมายความว่า การตีความให้ครอบคลุมความหมายของธรรม 4 อย่าง ที่ท่านชอบพูดคือ 1) ตัวธรรม 2) ตัวกฎธรรมชาติ 3) การทำหน้าที่ตามธรรมชาติ และ 4) ผลที่ได้รับจากการทำหน้าที่ การตีความเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ก็ครอบคลุมความหมายของธรรมทั้ง 4 อย่างนี้นั่นเอง

2 = หมายความว่า อิทัปปัจจยตา สามารถตีความย่อลงให้เหลือ 2 ประการคือ 1) ในฐานะเป็นคำสอนสายกลาง (มัชฌิมนธรรมเทศนา) กล่าวถึงเรื่องความจริงของสรรพสิ่งในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติ กฎของธรรมชาติ 2) ในฐานะเป็นหลักจริยธรรม (จริยธรรมเทศนา) กล่าวถึงการนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ให้รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การรู้เท่าทันนี้ จะเป็นเกราะป้องกันไม่ให้คนยึดมั่นถือมั่น รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น จนกระทั่งปล่อยวาง สมกับคำที่ท่านกล่าวอยู่เสมอว่า สัพเพ ธมมา นาล อภินิเวสยา สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

เมื่อกล่าวถึงทฤษฎีการตีความทางพระพุทธรศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการตีความเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ก็คือหลักการตีความแบบปฏิจางสมุปบาท (Interpretation by Dependent Origination) เป็นการตีความแบบเหตุปัจจัย คำว่า “เหตุ” กับ “ปัจจัย” มีความหมายคล้ายกันโดยทั่วไป แต่คัมภีร์เนติปริกัณโณธิบายว่า เหตุหมายถึงเหตุที่ขาดเสียไม่ได้ ส่วนปัจจัยหมายถึงเหตุจำเป็นที่รองลงมา โดยความหมายทั่วไป คำทั้งสองใช้แทนกันได้ ดังนั้นคำว่าปฏิจางสมุปบาทจึงเรียกชื่อได้อีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา หรือปัจจัยการ พระพุทธรศาสนา

จำแนกทฤษฎีอิทัปปัจจยตาออกเป็น 2 นัยคือ นัยแรก เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” นัยที่สอง เรียกว่า ปฏฐาน...

มีประเด็นปัญหาว่า การที่เหตุปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าใช้วิธีการนำเสนอให้เห็นข้อเท็จจริงอย่างไร คำตอบคือพระองค์ทรงนำเสนอให้ประจักษ์ภายใต้สูตรที่ว่า “อวิชชาอปจยา สงขาร” และกฎทั่วไปภายใต้สูตรที่ว่า “อิมสมิ สติ อิห โหติ อิมสส อุปปาทา อิห อุปปชติ” ซึ่งแปลความว่า “เมื่อสิ่งนี้มี จึงมีสิ่งนี้ เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา” เมื่อพิจารณาแล้ว กฎนี้ประกอบไปด้วย 2 ส่วนคือ ส่วนแรกเรียกว่า อิมสมิ สติ อิห โหติ คือเมื่อพูดว่า เมื่อมีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้ ประเด็นตรงนี้เป็นตอนหนึ่งของทฤษฎีปฏิจจสมุปบาท และส่วนที่สองว่า อิมสส อุปปาทา อิห อุปปชติ ซึ่งแปลว่า เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา ตรงประเด็นนี้เป็นตอนที่สองของปฏิจจสมุปบาท นัยวิเคราะห์ที่มี 2 ส่วนก็คือว่า ตามทฤษฎีปฏิจจสมุปบาทนี้มีหลักที่ควบคุมปรากฏการณ์อยู่ 2 หลัก กล่าวคือหลักแรกคอยควบคุมสภาวะของความมีอยู่ในขณะที่หลักที่สองคอยควบคุมสภาวะของการอุบัติขึ้น พุทธทาสภิกขุ จะตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในลักษณะของหลักที่ 2 มากกว่า คือถือว่าสรรพสิ่งมีความอิงอาศัยกัน เพราะมีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้

การตีความของรูดอล์ฟ บุลท์มานน์ (Rudolf Bultmann)

บุลท์มานน์ ใช้ทฤษฎีปรัชญาการตีความแบบ “การใช้ปรากฏการณ์วิทยาถอดเรื่องปรัมปรา” (Demythologization)

บุลท์มานน์ เสียชีวิตเมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม 1976 ด้วยวัย 91 ปี เขาอุทิศชีวิตทั้งหมดของเขาในการสั่งสอนศิษย์ในเยอรมนี เขาเป็นนักเทววิทยาคริสต์สมัยใหม่ นิกายโปรเตสแตนต์ ผู้ได้รับอิทธิพลแนวความคิดอัตถิภาวนิยมจากไฮเดกเกอร์ ในฐานะที่เป็นนักวิชาการพันธสัญญาใหม่ เขาจึงให้เหตุผลในเชิงวิพากษ์รูปแบบ (วรรณกรรม) ว่า สารพระวรสารหาได้เป็นการเปิดเผยพระเยซูในฐานะเป็นบุคคลทางประวัติศาสตร์ไม่ หากแต่เป็นการเปิดเผยพระเยซูในฐานะเป็นบุคคลแห่งศรัทธา กล่าวคือนิทานปรัมปราเรื่องพระคริสต์เจ้านั้นได้รับการพัฒนาขึ้นมาโดยฝ่ายอาณาจักรในยุคแรก ๆ เขาเป็นนักตีความพระคัมภีร์ไบเบิล และถือว่าการตีความพระคัมภีร์เป็นการสืบค้นถึงความจริงแห่งมนุษยชาติและเป็นการนำเสนอความเข้าใจบุคคลและคำสอนของพระเยซูแบบใหม่

ทฤษฎีปรัชญาเชิงการตีความ วิธีนี้คล้ายตามวิธีการเข้าถึงองค์กาละของไฮเดกเกอร์ แต่บุลท์มานน์เห็นว่า พระไบเบิลเปิดเผยองค์กาละได้ดีที่สุด บุลท์มานน์จึงใช้วิธีปรากฏการณ์วิทยาเพื่อถอดตำนานธรรม ออกจากพระไบเบิลเพื่อเข้าใจสาระสำคัญของคำสอนในพระไบเบิล ตัวอย่างเช่น ขาวดีของพระเยซู ถูกเสนอตามโลกทัศน์ของสมัยนั้นว่ามี 3 ภาพ ภาพสวรรค์อยู่เบื้อง

บน ภาพนรกอยู่เบื้องล่าง และภาพมนุษย์อยู่ตรงกลาง ภาพมนุษย์เป็นแดนแข่งอิทธิพลระหว่างภาพมนุษย์กับภาพเบื้องล่าง โลกทัศน์เช่นนี้มาจากความรู้ทางวิทยาการของผู้นิพนธ์ ต้องถอดออกมาเพื่อมองเห็นว่าอะไรคือ สารัตถะแห่งคำสอนของพระเยซู และเพื่อให้คนร่วมสมัยเห็นคุณค่าและนำไปปฏิบัติได้ ก็ต้องชี้แจงให้กลมกลืนกับคุณค่าประจำสมัย

เมื่อใช้วิธีดังกล่าวข้างต้น บูลท์มานน์ก็พบว่าภาวะเฉพาะที่ไฮเดคเกอร์ได้เจียรไนไว้ในหนังสือ Being and Time (ภาวะและกาละ) นั้น ตรงกับที่เราอาจจะวิเคราะห์ได้จากพระไบเบิลมากที่สุด เช่น ภาวะของมนุษย์แต่ละคนมีขอบเขต มนุษย์จึงต้องเผชิญความตายและกังวลลึกๆ ต่อความตาย พระไบเบิลก็ชื่อเรื่องนี้เป็นประเด็นสำคัญ และเสนอให้เลือกว่า จะดำรงชีวิตอย่างเทียมหรืออย่างแท้ ดำรงชีวิตอย่างเทียมก็คือยอมจำนนและหมดหวังแก้ไข อย่างแท้ก็คือยอมกระโดดเข้าสู่ความเชื่อ ซึ่งบูลท์มานน์ให้เหตุผลคัดค้านไฮเดคเกอร์ว่ามนุษย์กระโดดเองไม่ได้ เว้นแต่จะได้รับความช่วยเหลือจากพระเจ้า

เมื่อเปรียบเทียบการตีความคำสอนระหว่างพุทธศาสนิกกับบูลท์มานน์แล้วจะเห็นว่ามีส่วนคล้ายคลึงกันคือ

1) การตีความของทั้งสองท่านตั้งอยู่บนพื้นฐานปรัชญาอัตถิภาวนิยม ซึ่งมีความเชื่อว่ามนุษย์มีอิสระที่จะตัดสินใจและดำเนินชีวิตไปตามทางที่ตนเองเลือก แม้ว่ามนุษย์จะถูกครอบงำด้วยระเบียบประเพณีหรือศาสนาอย่างไรก็ตาม มนุษย์ก็มีอิสระที่จะเลือกดำเนินชีวิต แต่สำคัญก็คือเมื่อมนุษย์ตัดสินใจที่จะทำอะไรแล้ว เขาจะต้องรับผิดชอบต่อสิ่งที่เขากระทำนั้น

2) ศรัทธา เป็นเรื่องสำคัญในการศึกษาคำสอน มนุษย์ต้องมีความศรัทธาเป็นบันไดก้าวแรกในการเข้าถึงความจริง ตามหลักพระพุทธศาสนา ศรัทธาเป็นสัมปยุตตธรรม ต้องประกอบด้วยปัญญาเสมอ

3) การตีความคำสอนในทางศาสนาทั้งสองท่านมีความเห็นร่วมกันว่า ควรจะได้ศึกษาคำสอนทั้งในแง่ที่เป็นสารัตถะ คือเนื้อหาสาระคำสอนนั้นที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ทางศาสนา เพื่อเข้าใจความจริงที่บันทึกไว้ในพระคัมภีร์ และศึกษาในแง่ของการประยุกต์ คือจะนำเอาคำสอนนั้นมาประยุกต์เพื่อให้กลมกลืนกับคุณค่าประจำสมัยได้อย่างไรบ้าง เช่น พุทธศาสนาคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในแง่ของการดำเนินชีวิต บูลท์มานน์ ตีความคำสอนในทางคริสต์ศาสนาว่าให้มีความเชื่อแล้วทุกอย่างจะมีความสำเร็จ ให้เชื่อมั่นในอำนาจของพระเจ้า โยมีตัวเราเป็นผู้กระทำที่สำคัญ

ทั้งสองท่านจึงตีความคำสอนใน 2 ลักษณะคือ อนุรักษนิยม และประยุกต์นิยม ซึ่งทำให้สามารถเข้าใจคำสอนทางศาสนาในแง่มุมที่แตกต่างออกมาประการหนึ่ง

ทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนา

ทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการตีความเรื่องอิทัปปัจจยตานี้ ก็คือหลักการตีความแบบปฏิจจนสมุพบาท (Interpretation by Dependent Origination) เป็น การตีความแบบเหตุปัจจัย คำว่า “เหตุ” กับ “ปัจจัย” มีความหมายคล้ายกันโยทั่วไป แต่คัมภีร์ เนตติปกรณ์อธิบายว่า เหตุหมายถึงเหตุที่ขาดเสียไม่ได้ ส่วนปัจจัยหมายถึงเหตุจำเป็นที่ ร่องลงมา โดยความหมายทั่วไป คำทั้งสองใช้แทนกันได้ ดังนั้นคำว่าปฏิจจนสมุพบาทจึงเรียกชื่อ ได้อีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา หรือปัจจยการ พระพุทธศาสนาจำแนกทฤษฎีอิทัปปัจจยตา ออกเป็น 2 นัยคือ นัยแรก เรียกว่า “ปฏิจจนสมุพบาท” นัยที่สองเรียกว่า ปฏฐาน...

มีประเด็นปัญหาว่า การที่เหตุปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าใช้วิธีการ นำเสนอให้เห็นข้อเท็จจริงอย่างไร คำตอบคือพระองค์ทรงนำเสนอให้ประจักษ์ภายใต้สูตรที่ว่า “อริชชาปจยยา สงขารรา” และกฎทั่วไปภายใต้สูตรที่ว่า “อิมสมิ สติ อิหิ โหติ อิมสส อุปปาทา อิหิ อุปชชติ” ซึ่งแปลความว่า “เมื่อสิ่งนี้มี จึงมีสิ่งนี้ เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา” เมื่อ พิจารณาแล้ว กฎนี้ประกอบไปด้วย 2 ส่วนคือ ส่วนแรกเรียกว่า อิมสมิ สติ อิหิ โหติ คือเมื่อพูด ว่า เมื่อมีสิ่งนี้จึงมีสิ่งนี้ ประเด็นตรงนี้เป็นตอนหนึ่งของทฤษฎีปฏิจจนสมุพบาท และส่วนที่สองว่า อิมสส อุปปาทา อิหิ อุปชชติ ซึ่งแปลว่า เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดตามมา ตรงประเด็นนี้ เป็นตอนที่สองของปฏิจจนสมุพบาท นัยวิเคราะห์ที่มี 2 ส่วนก็คือว่า ตามทฤษฎีปฏิจจนสมุพบาทนี้ มีหลักที่ควบคุมปรากฏการณ์อยู่ 2 หลัก กล่าวคือหลักแรกคอยควบคุมสภาวะของความมีอยู่ ในขณะที่หลักที่สองคอยควบคุมสภาวะของการอุบัติขึ้น พุทธทาสภิกขุ จะตีความคำสอนเรื่องอิ ทัปปัจจยตาในลักษณะของหลักที่ 2 มากกว่า คือถือว่าสรรพสิ่งมีความอิงอาศัยกัน เพราะมีสิ่งนี้ จึงมีสิ่งนี้

บทสรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์การตีความตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาของพุทธทาสภิกขุ ทำให้มองเห็นภาพรวมทั้งหมดว่า คำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาเป็นคำสอนที่มีความสำคัญเรื่องหนึ่ง ของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่อธิบายกระบวนการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย เป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา สอนเรื่องความเป็น เหตุและผล จากการมองหลักคำสอนเรื่องนี้ ทำให้มองเห็นว่า อิทัปปัจจยตาเป็นหัวใจของธรรมะ ทุกข้อในพระพุทธศาสนา เพราะธรรมทุกข้อจะเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่ได้ จะต้องมีส่วนที่ทำให้เกิดขึ้น ที่ อยู่ในวิเสสลักษณะของสภาวะธรรม 1 ใน 4 คือมีปัจจุปฏฐาน (เหตุใกล้) อย่างเช่น การรักษาศีล เกิดขึ้น เพราะมีhiriเป็นเหตุให้เกิด หรือเป็นตัวหนุนให้เกิดขึ้น หิริ เป็นเหตุ การมีศีลเป็นผล อิง อาศัยกันตามหลักของอิทัปปัจจยตา ความอิงอาศัยกันนี้ใช้อธิบายทุกสิ่งในธรรมชาติได้ เมื่อ อธิบายให้เห็นความสัมพันธ์กันดังกล่าวนี้แล้ว พุทธทาสภิกขุยังมองต่อไปว่า อิทัปปัจจยตา มี

ลักษณะเหมือนปฐมเหตุของสรรพสิ่ง ในความหมายว่า สรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎเดียวกันคืออิทัปปัจจยตา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คืออิทัปปัจจยตาเป็นพระเจ้าในความหมายว่า เป็นต้นกำเนิดคอยควบคุม และเลิกล้างสรรพสิ่ง การตีความเช่นนี้ เป็นการตีความอิทัปปัจจยตาในแง่สัจธรรม นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุ ยังตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตาในส่วนที่สามารถนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ด้วย จะพบการตีความลักษณะแบบภาษาคนภาษาธรรม แบบนิทานเรียบเทียบแบบภาพปริศนาธรรมเช่น เน้นให้เกิดประโยชน์ในการปฏิบัติชีวิตประจำวันเป็นสำคัญ การตีความเช่นนี้เป็นการตีความในแง่จริยธรรม

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีข้อสังเกตได้ว่า พุทธทาสมีวิธีการอธิบายความหลักคำสอนในพระพุทธานุสาสนา 2 ลักษณะ ทั้งแบบอนุรักษนิยม และประยุกต์นิยม อิทัปปัจจยตา มีลักษณะทั้งสองรวมอยู่อย่างครบถ้วน ประโยชน์จากการศึกษาเรื่องนี้ พุทธทาสเห็นว่า เมื่อประสบกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็รู้เท่าทันความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านั้น กำหนดรู้ตามความเป็นจริง เพื่อปล่อยวาง ไม่ปล่อยให้เกิดตัวกูของกู จนกระทั่งจิตว่างจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะเข้าใจกฎอิทัปปัจจยตา การตีความคำสอนเรื่องอิทัปปัจจยตา สอดคล้องกับทฤษฎีการตีความในทางพระพุทธานุสาสนาคือ ทฤษฎีการตีความแบบปฏิจจนูปบาท ซึ่งกล่าวถึงเรื่องเหตุปัจจัย หรือจะเป็นทฤษฎีปัจจัยการก็ได้

เอกสารอ้างอิง

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2535). **หนังสือเรียนวิชาชีววิทยา ว 042**. กรุงเทพมหานคร : ครูสภา.ธรรมสาร. (มปป). **พุทธมนต์พิธี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง.
- พุทธทาสภิกขุ. (2544). **อิทัปปัจจยตา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- วิษระ งามจิตรเจริญ. (2545). **พระพุทธานุสาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

